

Kelet? Nyugat?

– *A hazai konzervatív kultúrszemlélet tükrében* –*

Kis népek történelmében, kivált nagyhatalmak közé szorítva, gyakran felvetődik a kérdés: melyik irányba tájékozódjanak, védelmet keresve a túlerő ellen, a beolvasztási kísérletek ellenhatásaként. A trianoni sokk, a kiszolgáltatott néppé válás döbbenete hazánkban is szokatlan erővel visszhangosította föl e kérdést, melynek az adott külön érdekességét, hogy nemcsak történelmi, hanem irodalmi és bölcséleti összetevői is válaszra vártak. „A magyar irodalom kérdését éppúgy össze kell markolni az öt világrész mai hánykódásának kérdésével, mint faji és nemzeti létünk egyéb megnyilatkozásainak és jelenségeinek problémáját” – írta *Irodalom és világnézet* című 1920-as tanulmányában Lendvai István.¹

Meglátása szerint a világháború pusztításai a „Hochkapitalizmus” lelki ürességének, embertelenségének megnyilatkozásai voltak, amelyek ellen a kijózanodó emberiség előbb lázadásokkal keresi a védelmet, utóbb azonban el kell jönnie annak a korszaknak, amelyet új „kulturperiódusnak” neveznek majd építői.

Mi okozta a romlást? – veti fel a kérdést Lendvai. Válasza elsősorban abban a vonatkozásban figyelemre méltó, hogy érveihöz a nyugati féltékéről keres igazolást. Abban a tekintetben csatlakozik kora bölcséletének egyik jellegzetes ágához, hogy a rontás forrását a francia forradalomban, az enciklopédiákban és a nyaktilókban véli fölfedezni. Ezek szülték a kapitalizmust, amelyen ő nem termelési módot, hanem világnézetet ért. Werner Sombart nyomán arra hívja fel a figyelmet, hogy „a kapitalizmus szelleme burzsoázadás az élet *seigneurialis*, úri szelleme ellen, erjesztve a ressentiment, a dühödttéhetetlenségi érzet finom mérgével, amely különösen egy idegen fajiságból áradt bele Európa organizmusába, s ez a faj nem véletlenül lett a Hochkapitalizmus egyik legjelentősebb tényezőjévé. A világnézeti kapitalizmus (vagy ahogyan Szabó Dezső szereti mondani: a szabadversenydemokrácia szelleme) egymás után következő nagy csapásokkal összezúzta a fényes értéktáblákat és diadalmasan kihirdette az újakat: a lázadás, a

* Egy nagyobb összefoglalás fejezete.

destrukció értéktábláit a maga számító érdekeinek szolgálatában, és folytatólagosan detronizálta a kultúrélet értékeit, Istentől le a legkisebbekig, s egyre diadalmasabban ültette a művelődés helyébe a polgárosulást.” A civilizáció szerinte értékromboló, a művelődés, a hit és az alkotás periódusának tagadása. S ami még szomorúbb: a „biológiai vitalitás” aláásója.

Igazi életerőt csak a proletariátus mutat, a marxizmus azonban csak abban különbözik a kapitalizmustól, hogy gondolkodásmódját elfogadva meg akarja szerezni a termelési eszközök fölötti uralmat, s ezzel a hatalmat.

A világnak nincs más választása – fejtegeti Lendvai István –, mint hogy egy olyan világnézetet tesz ismét uralkodóvá, amely boldoggá, alkotóvá és lelkiileg egészségesebbé teszi az emberiséget. Az irodalom, amely mindig előbbre jár a bölcselőnél és a történelemfilozófiánál, máris megvilágította a válságból kivezető utat. Az újabb orosz írók, Tolsztoj és kortársai, Walt Whitman, Maeterlinck, Verhaeren, Charles Péguy, Paul Claudel, Francis Jammes, a bölcselők közül Max Scheler és Spengler, a futurizmus, az expresszionizmus és az aktivizmus „furcsaságai és örületei alatt mozgó belső undor és jajveszékélés” a kapitalista művészetszemlélet, a l’art pour l’art tagadásának s valami új felé történő nyitásnak a jelei. Ezek az írók, bölcselők és irányzatok szakítottak a papíron kiesztelt „Zarathustra-evangéliummal”, s „egyelőre a néma, bensőséges Kanossza-járásnál tartanak”.

Tanulmánya legvégén a kor magyar irodalmának törekvéseit veszi számba. E fejtegetései rendkívül figyelemreméltók, hiszen antiszemizmus, fajszereget, érvényes meglátások és hatalmas tévedések káoszából végül a kibontakozás, a „harmadik magyarság útjának” vágyképe sejlik föl, amelynek lényege a „szellemi önrendelkezés megteremtése”.

A kibontakozás esélyét Lendvai István szerint két író és egy írói kör jelképezi. Gárdonyi Géza, a „pesti álirodalomtól megcsömörlött egri remete”, a tiszta munkát és az egyszerű, igaz lelkeséget jeleníti meg; Szabó Dezső Adyval együtt az ismeretlen régiók lelkeségét tárja föl; az Élet köre pedig a magyarságnak „faji irányt, tartalmat és magyar-európeér ütemet” ad. Ez a háromféle törekvés, a megtérése elkerülhetetlen voltát fölismerő, hasonló európai irányzatokba tagozódva hozhatja el a magyar irodalom új korszakát.

Az irodalom mibenléte és feladatai – konzervatív nézőpontból

A kisépítési tudat kialakulásával párhuzamosan tisztázni kellett, mi az irodalom és mi a feladata. A kijózanító történelmi tények fényében, a nemzeti sorsvállalás tudatosulásával, a végzet súlya alatt görnyedve új irodalomfogalom megteremtése mutatkozott szükségesnek, melynek a létről való gondolkodás is szerves eleme. Pauler Ákos a Magyar Filozófiai Társaság 1923-ban tartott közgyűlése megnyitó beszédében úgy fogalmazott, hogy „költészet és filozófia benső lényegüknél fogva nem szakíthatók el egymástól, csak együtt alkotnak teljes egészet”.²

Irodalom-meghatározásában Goethét követve Pauler Ákos is azt a nézetet képviselte, hogy a költészet „rege”, amely „valamely lélek élményeit mondja el”. Az irodalom tehát nem a valóság megjelenítője, hanem kiválasztási folyamat eredménye. A költő a valóságból kiválasztja az „érdekes” és „jellegzetes” adatokat, s azokat vagy a mindenséggel szembeesíti, mint Dante tette, vagy az emberiség történetével, mint Madách Imre, vagy az egyes ember lelki életének küzdelmeivel, mint Petőfi.

A három nagy alkotó születési évforduló alkalmából Pauler Ákos mindhárom művészi törekvéseit Arisztotelésznek arra a gondolatára vezette vissza, hogy az ember is – a művészetek pedig hatványozottan – a világ fenntartója, Isten után vágyódnak. Amikor a művész a jóra és a szépre ad mintát, voltaképp a fejlődést szolgálja, amelynek végpontja Isten. Amikor tehát a modern művészetek az Istentől való eltávolodás útját választva tagadják az örök jószág princípiumát, földi dolgok szeretetét hirdetve, voltaképp bűnre vezetnek az emberiséget. Ezt a Szent Ágoston-i gondolatot Dante hatalmas művének elemzésével igazolja: „*A Divina Commedia* az emberiség üdvözülésének tövises útján át a mindenség nagy evolúcióját tárja elénk. Dante világnézete szerint a világegyetem története az Istenhez való fokozatos közeledés diadalútja”, „a gyötrelmeken kezdődve a tisztulás és a megdicsőülés felé halad”. Hasonló Madách törekvése is, ő azt ábrázolja, hogyan szakad el az önerejében bízó, a rosszra való csábításnak engedő ember Istentől, s a nemesebb élet fájó emlékeitől ösztönözve miképp tér vissza hozzá. „Isten tehát Madáchnál éppoly kevésbé merő szimbólum, mint Danténál. Ez maga élő valóság, akitől való távolodás az emberiség életét tragédiává, mintegy rossz álomná teszi, melyhez viszonyítva az Istennel való együtt élés az igazi, az örök élet.”

Az igazi irodalom tehát az emberiség vagy az ember Isten felé való törekvését ábrázolja, s ez jellemzi Petőfi költészetét is, amikor az igazságosság végső diadalát várja s mutatja be. Ettől az irodalmi ideáltól, a gondolat és az alkotás szoros együttélésétől a fejlődés olykor elválaszt, amikor nem a végső nagy célok, hanem a pillanat adta reményeségek kerülnek a művész érdeklődésének középpontjába. Ám a kiábrándulást mindig annak felismerése követi, hogy a rend és a szépség vágya a léleknek olyan elemei, amelyek előbb-utóbb visszavezetik a művészt az érzelm és a megismerés szimbiózisának felismeréséhez, a lélek történeteinek regeszerű elmondásához, amely a mélyebb megismeréshez, az emberi élet értelme és rendeltetése végső céljának feltárásához vezet.

A húszas évek egy ideig a politikából és a politizálásból történt nagy kiábrándulás jeleit mutatják, amikor az ember szívesebben hisz a nagy, sorsfordító ideálokban, mint a hétköznapi valóság átformálásának lehetőségében. Jól példázza ezt Prohászka Ottokár nagy gondolkodói fordulata. A székesfehérvári kerületből szelíd erőszakkal tuszkolták be a Nemzetgyűlésbe, ahol hamar megcsömörlött az üres hazafias szólamoktól, s közéleti tény-

kedés helyett az elmélyült lelki élet szolgálatának szentelte erejét és kivételes tehetségét. Pauler Ákos 1923-ban az irodalom és a filozófia együttélését boncolgatva Petőfit egyetemes emberi ideálok, az Isten felé való törekvés szószólójaként mutatta. Az évtized közepétől azonban változott a kép: költészet és hazafiság együttélésének hirdetése lett az elsődleges. Császár Elemér a Petőfi Társaság 1928 márciusában mondott beszédében³ „a hazafiúi érzés soha nem hervadó koszorújába” fonta „a költészet színes virágait”.

Szembeállította a művészi szép megvalósításának elveit vallókat, akik a politikumot közömbös érték kategóriának tekintik, azokkal, akik a nemzeti érzés kifejezését nemes és a hagyomány által is szentesített kötelmüknek vallják, öt évszázad örökségét vállalják, valósítják meg, mert e kor magyarságának is „minden eszközt meg kell ragadnia, a költészetet is, hogy diadal-maskodjék a sorsáért vívott, életre-halálra szóló szent küzdelemben”. A költőnek ma is szent küldetése van – mondta Császár Elemér –, a „nagy napok” eljövételét kell hirdetnie, s csak akkor vonulhat vissza a tiszta művészet elefántcsonttornyába, amikor az „új szabadság” ünnepét üljük.

Kétféle magatartás, kétféle irodalomszemlélet nyilatkozik meg Császár Elemér győzelmi harsonaszót remélő beszédéből és Babits épp ellenkező elveket valló, *A gazda bekeríti házát* című verséből. Babits integráló törekvéseivel⁴ szemben Császár Elemér kirekesztő elveket vallott. Az azonban továbbra is nyitott kérdés maradt, vajon melyik irányba tájékozódva gyógyulhatnak a magyarság sebei, állhat helyre nemzeti önbecsülése, s hogy abban az új kultúrkorszakban, amelyről Spengler írt, a hagyományok melyik eleme életképes.

Németek vagy franciák?

Spengler művét elsőnek Pauler Ákos méltatta.⁵ Akárcsak már említett, a költészet lényegével foglalkozó írásában, ebben is Spengler igazságfogalmát bírálja, amely teljesen viszonylagos, hiszen nem ismeri el abszolút igazság létezését, csak részletigazságokról vesz tudomást. Hegel történetbölcseletében, a szellem öntudatos ébredésének folyamatában, a keresztény-germán kultúra mint az emberiség szabadságának végzetszerű kibontakoztatója szerepelt, Spengler viszont épp e kultúra végnapjairól írt. Magyarországi recepciójában e megállapítása keltett visszhangot, felvetve egy a történelmi hagyományainkban is lappangó ellentétet: vajon a magyarság számára a világháború győztes hatalma, a francia, vagy a vesztes, de hallatlan életerőről tanúságot tevő némettség jelentheti-e a mintát, adhatja-e a szellemi és politikai támogatást.

Ezekben az írásokban fel sem merült az európai – nyugat-európai – kultúra alkonyának gondolata. Ezt a tézist Pauler Ákos is cáfolta: szerinte az úgynevezett európai kultúrát az igazság folytonos kutatásának törekvése jellemzi; „épp ezért a mi kultúránk halhatatlan, csak az azt hordozó népek

merülhetnek ki és enyészhetnek el. Az európai kultúrára nézve nem annyira a kultúra végéről, mint inkább bizonyos kultúrnépek hanyatlásáról lehet szó, melyek helyét azonban új népek foglalhatják el, kik majd *ugyanezen* kultúrárt folytathatják.”

A húszas évek hazai történetbölcseleti fejtegetéseinek egyik nagy kérdése: vajon melyik kultúrateremtő és -hordozó nép „merült ki”: a német-e vagy a francia, s a különféle nemzetkarakterológiai elemzéseknek a harmincas években mind tudatosabb politikai orientációt adott a Harmadik Birodalom kulturális propagandája. A húszas években született tanulmányok többsége még a francia lélek legfontosabb jellemzőjének látta (Taine nyomán) a racionalizmust, a harmincas esztendőkből ez némelyek írásában már elvakult göggé változott. A Nyugat köre a francia kultúra iránt volt nyitott, ami elsősorban Gyergyai Albert működésének köszönhető, ismertetéseiben és esszéiben a félmúlt és az akkori jelen szinte minden jelentős irodalmi eseményével és írójával foglalkozott, s ezeket erkölcsi nézőpontból is bemutatta, újra és újra hangsúlyozva, mennyire fontos Európa számára a franciák gondolkodásmódja, amely Goethe megállapításával („a francia kultúra megszünteti a kiegyensúlyozott műveltséget”) ellentétben nem a kételyt erősíti. Igaz, Abélard dialektikája és Descartes gondolkodói törekvései a világosan körülhatárolt fogalmak megteremtésére és a szabatos kifejezőmódra adtak mintát, Bergson azonban – mint ezt Pauler Ákos is jelezte⁶ – az irracionális és racionalizmus egyaránt jellemezte. Bergson ugyan a platonisztikus fogalomalkotás rendszerező szándékának feloldása révén akarta megragadhatóvá tenni a valóságot, hogy a tisztult felismerés megmutassa a folytonos fejlődést, valójában azonban ő sem szakított az egyetemes fogalmakkal. Bergsonról nemcsak Babits írt alapvető tanulmányt; befogadásának folyamata a magyar–francia kapcsolatok alakítása szempontjából is fontos. Érdekes azonban, hogy nála sokkal nagyobb figyelmet keltett az a mód, ahogy egy német tudós, Ernst Robert Curtius méltatta a francia szellemiséget és irodalmat. *Az új Franciaország irodalmi úttörői* című tanulmánygyűjteményét 1926-ban adták ki az „Ember és Természet” sorozatban, Szerb Antal és Kecskeméti György tolmácsolásában. Curtius irodalmi írásainak – elsősorban Brunétière ellen írt művének és Balzacról szóló könyvének – kezdetben az adott érdekességet, hogy tagadta a történeti módszer eredményességét. A történetiség alapján a művek elveszítik lényegi mondanivalójukat és hatásukat – írta Paul Claudelről –, „irodalomtörténeti zsidó-bolt össze-visszahányt termékei” maradnak csak az elemző birtokában. Ilyesformán figyelemre méltó és erősen vitatható megjegyzései egyaránt kifejtetlenek – Eckhardt Sándor bírálatának⁷ gondolata ez –, s szellemtörténeti megfigyelései nem feltétlenül érvényesek az általa elemzett írókra.

Curtius öt francia írókat mutatott be, mint az új gall szellemiség meghatározóit. Legnagyobb rokonszenvvel Romain Rolland-t, ami nem véletlen,

hiszen a világháború idején írt pamfletje, a *Clerambault* a nemzeti érzés megszüntetését célozta, s a tolsztojánus szeretet-evangélium mélyebb értékek nélküli követőjének mutatta a szerzőt. Claudel szintéziskísérlete legértékesebb részének drámáit látta, Suarés heroikus – nietzschei ihletésű – lendületét, Charles Péguy meg-megújuló eszmei harcát ugyancsak beleérzéssel méltatta, André Gide igazi újdonságát azonban csak felületesen érintette.

A gyűjtemény legérdekesebb tanulmánya már Curtius nagy könyve, az Európa-szerte sok vitát kiváltó *Französischer Geist im neuen Europa* (Stuttgart, 1927) vázlata. A tanulmány – vagy inkább célzatosan válogatott idézetgyűjtemény – azt a meggyőződést sugallja, hogy az ideálokat teremteni vágyó francia írók kiábrándultan szemlélik hazájuk szellemi életének alakulását. A francia szellemről írt könyvében Curtius már e szellemiség váltságának, meghasonlottságának hatalmas freskóját rajzolta meg, melynek drámai színei főként abból a megfigyelésből adódnak, hogy a német szellemiségnek a franciára tett hatását igen erősnek mutatja, s arra a következtetésre jutott, hogy a nyugodt francia világnézetet a német hatásra megerősödött szentimentalizmus és a belső kielégületlenség érzése váltotta föl. Ez utóbbi eredményezte azt, hogy a modern francia irodalomban meghatározó a romantikus világfelfogás.

Curtius a németek és franciák kiengesztelődését igyekezett szolgálni. Ezért hangsúlyozta a korábban egységes francia szellemiség bomlását, amelynek jeléül értelmezte a francia klasszicizmus hagyományos formavilágának felbomlását, Proust újítását a regényírásban, Claudelét a drámában. A francia íróknak az oroszok iránti érdeklődését, az orosz művek nagyszámú francia átültetését annak jeleként értelmezte, hogy a francia szellem „kimerült”, a XIX. századi romantika kifulladt, az irodalom holtpontra jutott. A nagy kérdés: hogyan lendülhet tovább. Két ellenkező meggyőződést valló csoport harcának vagyunk tanúi – így Curtius –; az egyik (Romain Rolland, André Gide) az idegen hatásokhoz való alkalmazkodástól, a másik épp a hagyományokhoz való visszatéréstől (Charles Maurras, Léon Daudet, Maurice Pujo, az *Action Française* köre, akik mind Valéryben látták előfutárukat) remélte a továbblépést. Curtius természetesen a nemzeti szempontokat elvetőkkel rokonszenvezett, bennük látta azt az erőt, amely fellazíthatja a francia szellem merev nacionalizmusát és küldetéstudatát.

Curtius könyve komoly bírálatokban részesült Magyarországon. Fábrián István például egyoldalúságát tette szóvá:⁸ „Az ellen senkinek sem lehet kifogása esztétikai szempontból, hogy kinek milyen politikai nézetei vannak, különösen érthető, hogy egy német tudós a francia irodalomnak azt az irányát propagálja, amely a németiséghez közelebb áll, de a tudományos objektivitás ellen vét az, aki az általa választott világnézetet úgyszólván mint egyetlen létezőt mutatja be, és az ellentétes törekvésekről csak filológiai teljességre törekvő udvariasságból emlékezik meg. Az ilyen leírás után az

olvasónak az a benyomása, hogy a francia irodalom egyetlen hatalmas mozgalom az európai szellem érdekében, és van néhány akadémikusodó sovinszista és még néhány rövidlátó katolikus »inkvizitor« (Curtius jelzője Massisra és Maritainre), aki ezt a nagyarányú lendületet le akarja törni.” Curtius – bírálója szerint – nem is akar egységes képet adni a francia irodalomról, mert rendszerezés helyett német szemmel válogat benne.

Keyserling hatása

Bizonytalan időkben a hiszékenyek szívesen csatlakoznak megújulást hirdető profétákhoz, népvézerekhez. Irracionális elképzelések kiötlői lépnek föl az értelem nevében. Keyserling gróf első művei – köztük elsőként a *Világ Alkotmánya* – jóval az első világháború előtt jelentek meg, s szinte csak elutasításban részesültek; Rickert például filozófiai dilettánsnak minősítette a „Weisheit”-filozófusokat, akik között Keyserlinget meg sem említette. Természettudománnyal, geológiával foglalkozott, s innen nyergelt át a filozófiai antropológia területére, azzal a szándékkal, hogy a keleti és nyugati gondolkodásmód szintézisével új impulzusokat ad az emberiségnek s új ember-típust teremt. Rendszerépítés helyett ötleteket vetett föl, s hétezer oldalnyi műveiben Wagner nyomán az ő gondolkodásának Leitmotivjait ismételte. Rengeteg országban – hazánkban is – megfordult, s például Márai Sándor is felkereste a gróf Darmstadtban működő Bölcsesség Iskoláját, meglehetősen iróniával számolva be az ott tapasztaltakról. A húszas évek közepétől Magyarországon is magas tanulmányok⁹ jelezték az eszméi és proféciái iránt növekvő figyelmet.

Melyek voltak ezek a Leitmotivok? Mindenekelőtt Kelet és Nyugat szintézisének eszméje, Buddha és Krisztus elképzeléseinek egyesítése – ezért nevezték új-buddhistának –, filozófia helyett életbölcesség, az értelem közvetlen megélése, s az ember kiteljesítése. Meglátása szerint a szaktudományok megsemmisítik a természetet és az életet, mert bár a lét formái fogalmilag megragadhatók, de az élet igazi hajtóereje „überbegrifflich”: fogalmak feletti. A fogalmi megismerésnél tehát magasabb rendű az intuitív, hiszen a fogalmak nem vezethetnek az élet lényegének felismeréséhez. Trócsányi Zoltán így jellemezte e furcsa bölcsélet lényegi mondandóját: „a fogalom megöl, a szemlélet megelevenít”. Keyserling szerint „az élet legmélyebb alapja az értelem”, amellyel az ember bír, ezért sosem a „mi” a fontos, hanem a „ki”. A szellem racionális, a személyiség irracionális, a valóság, amely a világban „teremtő módon hat”, e kettő egysége. „Cselekedj úgy – mondja Keyserling –, hogy a lényeges értelmet kifejezésre juttasd!” Ez a kiteljesedés útja, s a kiteljesedő ember bölccsé válik.

Az értelmet szemlélő ember a saját akaratából a tudattalanja mozgósításával és teljes koncentrációval magasabb rendű lesz. Übermensch, aki újra teremt Istent, aki valaha őt teremtette. Erre mindenki képes, függetlenül

jótól és a rossztól. „Ha a mélység szelleme él benne, a gonosztevő is eljut Istenhez.”

Keyserling hatásának titka részben egy újfajta istenülni képes emberkép megalkotása és biológiai optimizmusa. Rendszertelen gondolati zűrzavarát hiába bírálták a hozzáértő filozófusok, az aktív emberről kialakított képe, a bölcsről mondott szavai – nem szobatudós, hanem organizátor, államférfi, hadvezér – újraélesztették a nyugati világ megrendült öntudatát, hiszen hangsúlyozta, hogy a világ tette kész és fiatal, a cselekvő szellem legyőzi a reménytelenséget.

Elsüllyed-e a nyugati világ? – kérdezte Spengler. Keyserling erre a kérdésre úgy válaszolt *Das Spektrum Europas* című könyvében, hogy a jövő nézőpontjából tekintve az angol, francia és német szellem és típus tulajdonságainak felsorolásával egyben aktivizálásuk esélyeit is megmutatja. Talán nem meglepő, hogy az angolra vajmi kevés rokonszenvvel tekint: az ösztönükben bízó állatokhoz hasonlítja őket, akik épp ezért annyira biztosak a dolgukban. Az angolok nem a beszéd, hanem a tett emberei. Sosem gondolkodnak praktikus dolgokról, könyvek olvasása helyett inkább a labdát kergetik a gyepen. Az első világháború következményei kikezdi hagyományos életvitelüket, s a radikalizmus felé haladnak.

Franciaország kertek sokaságából áll, a francia tehát kertész típus. „Állapotai minden síkon – a konyhaművészettől a morálisig – lényegében mértéket és összhangot hirdetnek.” Ma azonban – mondja Keyserling – a francia „nincs a helyén”, a dinamikus fejlődés elve és gyakorlata ugyanis számára ismeretlen és ellenséges, vezetésre csak kiegyensúlyozott, klasszikus korokban képes. A mai Európa a francia számára végzetesen veszedelmes, vezetői rettegnek a drasztikus változások lehetőségétől, melyek azt sejtetik, hogy a korszellem nem nekik, hanem a dinamikus, minden átalakulásra nyitott németeknek kedvez.

A németeket Keyserling nagy rokonszenvvel, mint Európa jövőjének letéteményeseit mutatja be, s ez a vélekedése hazai, a jobboldallal rokonszenvező körökben kedvező visszhangra talált.¹⁰ A németeknél a tudós a legmegbecsültebb – írja –, nyilvánvaló tehát, hogy itt születnek az általa felsőbbrendűnek mondott emberek. Kár, hogy a németiség nagy negatívumai miatt (idesorolja a német gróf „értelmetlen hősiességét”) népszerűtlen a világban. A súlyos világháborús vereséget a németiség gyorsan és eredményesen dolgozta föl: a német ugyanis Keyserling szerint nem az életet, hanem az élményt értékeli. Egy hatalmas vereség nagyobb élményt jelenthet, mint a legfényesebb diadal. Ezért a német nép helyzete „kedvezőbb”, mint legyőzőié. Jövendő sikereinek záloga, hogy erős vezető irányítsa, a német ugyanis nem demokrata, csak belső szabadságát véli fontosnak, s ennek megteremtésére csak a „nagy ember”, a vezető hivatott.

1928-at írunk, de mintha Keyserling már Hitler uralmi ideológiáját készítené elő. „Németország ugyanis az egyetlen tiszta tükör, amelybe tekinthe-

tünk, mert a francia világosság alapjai mindig kizárólag francia elfogultságok. A francia sosem tárgyilagos. A német mindig az.” Ezért csak a németek alkothatják meg az új „népjogot”, amely a méltányosság elve szerint szabályozza a népek egymás közötti kapcsolatát. „Hogy a szubjektív nemzetek erre a legjobb akarattal sem képesek, azt az is bizonyítja, mivé torzította Franciaország és Anglia a Népszövetséget. Hogy ez valaha is áldásosan működjék, ahhoz a német szellemnek kell áthatnia.”

„A szellem mindig győz az anyagon, s így lesz most is!” Ezzel az 1928-ban meglehetősen baljós csengésű mondattal zárta Keyserlinget méltató említett írását Koszó János. A szellem ez esetben a vezéri elvet s Európa német elképzelések szerint való újrafelosztását jelenti, az anyag az ennek a törekvésnek ellenálló, „korszerűtlen” elképzelések jelképe. Sokat sejtető ellentétpár...

Nyugat és Kelet

A húszas évek második felében Európa nyugati felében kardinális kérdés lett a Nyugat vagy Kelet alternatívája. A világháborús gazdasági és erkölcsi krízist követően a német szellemi életben mind nagyobb visszhangra talált az új irányok felé történő tájékozódás gondolata: Németország immár nem érezte magát a Nyugathoz tartozónak, hiszen a németiség szilárd meggyőződése szerint a nyugati világ a világháborút követő döntésekkel árulója és kiszolgáltatója lett, arra kényszerítve minden németet, hogy új s megbízhatóbb tájékozódási pontokat keressen a hagyományos latin kultúra helyett, amelyhez addig tartozott. A világháború következményeit katasztrófaként élte át szinte minden német gondolkodó, de okát nem a német hatalmi törekvésekben kereste, hanem az önzőnek vélt európai szellemben, s a háborút követően ezt a katasztrófát egész Európára vetítették ki olyan gondolkodói, mint Spengler és Keyserling, akik a nyugati világ és kultúra végének rémképét rajzolták meg műveikben. Spengler csak a történelmi igazságban hitt, az emberiség igazságos fejlődésében, magában az emberiségben azonban nem. Szerinte egyetlen kultúrának sincs uralkodó szerepe, hiszen amit értékeknek nevezünk, fantomok; a kultúrát mindig az organikusan fejlődő élet határozza meg s szabályozza a maga teremtette törvények révén.

A német embert a Nyugat nem teremtheti újjá – vallotta Keyserling –, ezért a Kelet felé kell fordulnia, amely titokzatos, épp ezért új lehetőségeket rejt magában. „Spengler és Keyserling, mindkettő német nacionalista – írta a Párizsban élő Hevesi András¹¹ –, mindkettő a régi római gondolat elleni lázadás szócsöve.”

Francia részről Henri Massis szállt szembe a leghatározottabban Nyugat és Kelet szimbiózisának német részről szívesen hangoztatott gondolatával. 1927-ben jelent meg Párizsban *Défense de l'Occident* című könyve, amely magyarországi filozófusok és írók körében is szokatlanul nagy figyelmet keltett,

bár az érdeklődést inkább a Nyugat–Kelet alternatíva váltotta ki, semmint művének mélysége. Massis a francia neokatolikus irodalom képviselője volt, különösen Pascal foglalkoztatta, de megbecsült kritikusként tartották számon, s könyveket írt az egyetemi ifjúság lelkeségéről (*L'Esprit de la nouvelle Sorbonne; Les Jeunes Gens d'aujourd'hui*). Meggyőződése szerint a nyugatinak mondott kultúra talpköve és megőrzője a kereszténység. Némely francia gondolkodók (Renan, Michelet) már jóval az első világháború előtt a keleti és nyugati kultúra és világszemlélet közeledésének gondolatát vetették föl, a bolsevizmus uralomra jutása azonban már valós veszedelemnek mutatta, hogy az öntudatára és erejére ébredt Kelet súlyosan veszélyeztetheti a nyugati világot, s Massis elsősorban ennek következményeit elemezte. Szemléletét antiliberalizmus jellemezte, következtetéseinek némelyikét azonban igazolta a történelem. Figyelemre méltó megállapításokat tett arról is, hogy a háború utáni Amerika mentalitása miképp befolyásolja az európaiat.¹²

Kelet, mint a nyugati kultúrvilág veszélyeztetője, más okból is valós veszedelemnek látszott. Európa elárulta Németországot, megfosztotta gyarmataitól, szűk térre szorította vissza a versailles-i békekötés után. Ez a gondolat számtalan változatban merült föl a német politikában és irodalomban, s a németek hatalmas propagandával igyekeztek meggyőzni a világot, hogy az akkorinál sokkalta nagyobb élettérre jogosultak. Hans Grimm *Volk ohne Raum* című regénye volt az egyetlen, amely a chicagói vilákiállításán a német kultúrát képviselte. Éppen az a regény, amely a „vándor” németet mutatta be. (Ezen a kiállításon egyébként három hatalmas plakát tudatta a látogatókkal a németek élettér-hiányát. Az első azt mutatta, hogy a békekötéssel Németország addigi területeinek 85 százalékát veszítette el. A második és harmadik az egy négyzetkilométerre jutó lakosok számát hasonlította össze: míg például egy bizonyos területen kilenc francia élt, németből százharminchárom jutott ugyanannyire.) A térnyerés és gyarmatszerzés elengedhetetlenül szükséges voltát hirdették a német iskolai tankönyvek, s egyik legolvasottabb prózaírójuk, Josef Ponten tetralógiájának második kötete (*Wolga, Wolga*) arról szólt, hogy e térnyerés Kelet felé is irányulhat, Oroszországban is otthonukra, szíves befogadóra lelhetnek a vándorló kedvű s hajlamú németek, ugyanúgy, mint a XVIII. században Katalin cárnő hívására oda érkező telepések, akik becsületet szereztek maguknak szívós munkájukkal. Ponten azt fejtegeti, hogy a németek más népek példaképei lehetnének felsőbbrendűségükkel, s ügyes kapcsolatteremtéssel az Északi-tengertől a Fekete-tengerig terjedne érdekszférájuk.

A németség szemléletének az ifjúság nevelését átszövő elveiről Szabó Zoltán írt igen érdekes, a helyszínen szerzett tapasztalatain alapuló tanulmányt.¹³ Ebben részletesen szólt a keresztény erkölcs mind határozottabb bírálatáról és elvetéséről. P. Orłowsky nyomtatványának kérdése: „Keresztény-zsidó bűntudat, vagy északi úrerkölcs?” a Hitlerjugend nevelésének

középpontjában állt. Orłowsky a következőket fejtegette: „Kereszténység és németiség a népi öntudat és értéktudat értelmében össze nem egyeztethető fogalmak voltak és lesznek, amelyek az ellentmondásos körülmények között talán megmaradhatnak egymás mellett, de soha nem működhetnek együtt. Mi némethitűek, mi, német pogányok – ahogy oly szívesen neveznek bennünket, akik nincsenek tisztában azzal, hogy ez a minősítés számunkra megtisztelő – a kereszténység egyházak alakjában megjelenő formáját elvetjük. Az az álláspontunk, hogy a keresztény egyházak Németországban idegenek, mert egy keresztény néger inkább tartanak testvérüknek, mint egy pogány németet.” Orłowsky szerint a németek nagysága a harcban, bukása a Názáreti tanításának elfogadásában és követésében rejlik.

Ezeket előrebocsátva talán érthetőbb, miért védelmezte oly hevesen a francia katolikus Massis a Nyugatot, amelynek jelképe nemcsak az ő művében volt Franciaország, s miért mutatta végzetes veszélynek Keletet, mondván: „Ex Oriente tenebrae et periculum”, azaz Kelet felől sötét fellegek s vész közelednek Nyugat felé.

Massis mindenekelőtt arra figyelmeztet, hogy a német szellemiség mindig is „protestált” a római eszme ellen, s szembeállása még nyilvánvalóbb lett a veszített világháború után, amikor a békekötések nyomán stigmatizáltak érezte magát, s az áruló Európából Ázsiába vágycsozott vissza az elaggott földrésről, amely Spengler szerint is végnapjait éli. Spenglert azért is kárhoztatja Massis, mert tagadta az élet finalitását s vele az ember felelősségét. Ez utóbbi eszméje méltán keltett nagy egyetértést a németek körében. Keyserlinggel egyetértésben az erők új dinamikájáról szólt, arról az új világhelyzetről, amelyben Németország a világ lelkiismerete, az új orosz kultúra megtermékenyítője lehet.

Még veszedelmesebb ellensége – Massis szerint – Európának Oroszország, amely a bolsevizmus győzelme után a civilizáció történetének egyik legsúlyosabb szakadását idézte elő, s a barbárság visszatérésének esélyét rejti magában, s állami ideológiává tette a polgárosulás erőszakos visszaszorítását, a „rothadt Európától” (Dosztojevszkij) való idegenkedést, amely már 1840 körül felmerült az orosz gondolkodásában. Lenin és utódai „Moszkvát akarják minden rab és felszabadítását remélő nép Mekkájává és Medinájává tenni”.

Massis azért ábrázolta oly végzetesnek Kelet szellemi és politikai térnyerését, mert a bolsevizmust végérvényesnek tekintette, s védekezésül megírta a francia szellem apológiáját. Ideálja a bezárkózó, önmagát építő francia volt, aki elzárkózik minden idegen hatástól. „Franciaországnak nem volna külpolitikája, ha Massis szellemében kormányoznák – írta Hevesi András. – Mégis termékenyítő olvasmány, s hasznára válhat a magyar szellemi életnek is: fölvilágosít minket egy nálunk igen elterjedt aziatizmus eredetéről, rámutat arra, hogy német portéka az, amit mi hajlandók vagyunk a kelet bölcses-

ségének nézni, és választásra szólít föl, ha nem is Európa és Ázsia, de igenis a germán-szláv és latin Európa között. Aki valamennyire ismeri a magyar kultúra évszázados tendenciáit, egy pillanatra sem habozhatik, hogy melyiket válassza.”

„A kezek lázadása”

Ez a kifejezés Spengler *Der Mensch und die Technik* című könyvében bukkan föl mint a civilizáció elleni lázadás jelképe. E lázadás víziója merült föl Lothrop Stoddard *Lázadás a civilizáció ellen* című könyvében is, amely 1931-ben jelent meg magyarul Horváth Dániel tolmácsolásában, s nagy figyelmet keltett konzervatív és liberális körökben is – igaz, mindkét szerző meglátásait merőben másként értelmezték. S ebbe a sorba tartozik Julien Benda *Az írástudók árulása* című esszéje is, 1927-ből, amellyel Babits Mihály mellett a jeles teológus, Schütz Antal is foglalkozott.¹⁴

A kor szellemi válságára a kultúrfilozófia két nézőpontból kereste a választ: a tömegek lázadása, uralmi törekvései, az eltömegesedés jelentették az egyik veszélyforrást, az elfejtetlenedés, a vezérségre és útmutatásra termettek „árulása” a másikat.

A tömeg ez esetben a proletárok szervezett tömegét jelentette, amellyel Gustav Le Bon már a múlt század végén tudományos igénnyel foglalkozott.¹⁵ Szerinte a tömegek elöretörését az erkölcsi érzék elvesztése okozza, s minél inkább vesztít hatásából a morál, annál nagyobb teret kap a szenvedély és az ösztönök kielégítésének vágya. A tömegekre nem gyakorol hatást az „agy”, magatartását nem a felismert igazság, hanem sejtések, rokon- és ellenszenvék irányítják, melyek gyakran szenvedélyes indulatok formájában törnek elő. A tömegeknek félelmes az ereje és hatalmas a befolyásolhatósága. „Természetes ellenpólusa a vezér – írta Schütz Antal –, nélküle a tömeg félelmes ereje dacára is tehetetlen, cél és irány nélküli összevisszaság.”

A húszas évek végén a vezérség eszméje, a tömegek cél felé irányítása már valós mozgatója volt az európai politikának és kultúrának. Szabó Lőrinc később sokat vitatott, a vezérről szóló verse mellett Mécs László is írt Mussolini iránt érzett rokonszenvét bizonyító költeményt.¹⁶ Salazart és elképzeléseit pedig kifejezett méltánylással mutatta be olyan jeles szociológus is, mint Mihelics Vid.¹⁷ Ezekben az elméleti írásokban kivétel nélkül felmerül a kvantitatív tömeg kvalitatív vá változtatásának eszméje, de a „tömegember”, az önmagával elégedett, az értékek iránt közömbös „sofőr-típus” elöretörésének félelmetes látványa, amelyet már Hegel is előrevetített a jövőről szólva („die Massen im Anmarsch”), beárnyékolta Európa jövőjének képét. Még komorabbnak látszottak ennek színei, amikor az értelmiség körében is rokonszenvezőkre talált a *Kommunista Kiáltvány* és a bolsevizmus eszméivel kacérkodó baloldaliság, amelynek a német szellemi életben is jeles képviselői voltak.

Stoddard egyébként ugyancsak veszélyes vizekre evezett: az európai civilizáció válságának okát a fajok kimerülésében kereste. Szerinte a civilizáció akkor marad fenn, ha megfelelő az értékes emberek és a tömegek aránya, de a mai civilizációkban megnőtt az „Under Man”-ok, tehát az olyan emberek aránya, akik alatta maradnak annak a szintnek, amelyet tőlük a társadalmi rend képességeiben és alkalmazkodásban „megkíván”. Félő, hogy ez az „alantas tömeg” elveti a civilizációt, föllázad az értékesek ellen, kiirtja a magasabb fajt és a barbárság állapotába süllyed vissza. A mentséget, fejtegeti, a fajhigiéne adja: meg kell akadályozni az értéktelenekeket, és segíteni kell az értékes fajok szaporodását. Stoddard, miközben a tudomány lobogóját emelte magasra, voltaképp a náci fajelméletet készítette elő.

Sem a tömegek lázadásáról író Ortega, sem Spengler nem merészkedtek ilyen messzire. Előbbi „képtelen” embertípusnak nevezte a tömeghez tartozókat, akik erőszakhoz folyamodnak, hogy ideáikat – amelyeknek igazságtartalma nem igazolható – megvalósítsák. A lélek „hermetizmusa” nem teszi lehetővé, hogy a tömeg helyesen cselekedjék, s nem képes valódi megismerésre sem, mert hermetizmusa specializálódásra készíti, s elveti a tudományok összefüggésének eszméjét. „Társadalmilag az etatizmus tartja bilincsben a tömegemember képességeit azzal, hogy az állam a maga biztonságával egyrészt tömegembereket nevel, másrészt fölébreszti a tömegememberben azt a hitet, hogy az állami rendet, melyet ő tart fenn, ő is alkotja, s így autonóm normák szerint akar cselekedni. A tömeg autonóm cselekvése pedig végeredményben a lincselés.”¹⁸

A tömegemberről e művek nyomán kialakult közvélekedést előbb az olaszországi, majd a németországi események igazolni látszottak. Oroszországról valódi tapasztalatok híján inkább csak óvatos útirajzok készültek, amelyek inkább az utazó benyomásait, semmint a valós helyzetet rögzítették. Az ugyan köztudott lett, hogy a gazdasági világválság idején az orosz búza világpiacra dobása után valóságos éhínség pusztított az országban, de ennek igazi méreteiről csak találgatások láttak napvilágot.

A tömeg és az elit, illetve a vezér és a vezetettek viszonyának elemzése mind gyakoribb témája lett a társadalombölcseletnek, kivált mert a tömeglelkület elhatalmasodásának rémképe a civilizáció megszűnésének látomásával párosult. Ortega oldalak hosszú során át írt a megelégedett fiatalokról, akik kényelmesen, minden magasabb cél nélkül araszolnak a hivatali ranglétrán, anélkül, hogy sorsuk egyhangúságán változtatnának. Emellett Európa dinamikus népszaporulata is hozzájárult az eltömegesedéshez, az egyes kultúrák saját asszimilációs problémáikat nem tudták áthidalni az iskoláztatás reformjaival, s az oktatás egyre kevésbé szolgálta a tehetségek kiválasztását és fejlődését. Már a középiskolákban arról esett a legtöbb szó, hogy a gépek eddig ismeretlen lehetőségek birtokába juttatják az ember életét és megkönnyítik a tevékenységét, a lét transzcendens távlatát pedig elhomá-

lyosította a machinolatria: a gépimádat, amely alapjaiban kezdte ki a klasszikus kultúreszményt, s mind élesebben véste az emberek tudatába, hogy a jövő a felfedező, a „vándor” típusé, amely egy igazán rátermett „vezér” irányításával beláthatatlan lehetőségek kapujában áll, s képes megvalósítani egy új rendet, amely immár nem Európa hagyományos rendje, hanem a kiválasztott, önerejéből megújuló, a rossz tulajdonságait kiszűrő tiszta fajé.

Menetelni – táguló térben

E tiszta faj egyik jelképévé stilizálták Schlagetert, akit a Ruhr-vidéki harcok után a franciák kivégeztek, s akiről az első nemzetiszocialista dráma íródott. Az új ideológia megteremtője, Moeller van den Bruck is nagy elismeréssel méltatta. A Harmadik Birodalom elnevezője könyvében nem kevesebbre vállalkozott, mint a történelem „átírására”. Szerinte az első világháborút az angolok és franciák robbantották ki, hogy megnyerve hidegen és számítón kismimmizzék a németeket. Ám a német nép sokkal „fiatalabb” náluk, s birtokában van annak az erőnek, amellyel győzelmesen vívhatja meg forradalmát, s kétezer éves tapasztalatainak birtokában Európában „őz lehet az értékek küszöbén”. Ennek csak egyetlen akadálya van: a szociáldemokrata szellemiség, amelyet Hans Grimm is végzetesnek mutatott már idézett regényében, amikor a hazájába visszatért „vándor”, a mű főhőse, Cornelius Friebott egy forradalmár kommunista fiatalember áldozatává lesz. (A regény német hősiességről szóló részei a tankönyvekbe is bekerültek.)

Friebott a regény esszéisztikus betéteiben gyakran fogalmazza meg a szocializmusról és a demokráciáról vallott nézeteit, amelyek a Moeller van den Bruch és baráti köre által kiadott *Die neue Front* tanulmányaira is, az általa alapított, szélsőséges és antiszemita jelszavakat hangoztató Juniklub nézeteire is visszhangoztak. „A nemzetközi szociáldemokrácia – mondja Friebott – túl kevésre becsülte a népeket, talán azért, mert megalapítója egy zsidó volt.” A demokráciát is a „hurkaujű pénzeszsákok” szellemisége veszélyezteti leginkább:

„Mi mindannyian demokraták voltunk; ma is valódi demokraták vagyunk, ha ez annyit tesz, hogy a legderekből menjen elől, ha ez annyit tesz, hogy nálunk egy osztálynak sem szabad lustasági előjogokkal bírnia, ha ez annyit tesz, hogy az egész nép becsülete, haszna és egészsége többet nyom a latban, mint bármely egyéni sors, bármely osztálykövetelés és bármely kényszerbabona... Ha azok otthon demokráciának akarják nevezni azt, hogy a kövér pénzeszsákok és a hurkaujű börziánerek az első hegedűt játsszák, az az ő dolguk: azok otthon oly mélyen és erősen rá vannak ragadva bedeszázott hivatásútjaikra, hogy maguktól már át sem bírnak kukucskálni a kerítésen, és egyszerűen kénytelenek a szóbeszédre hallgatni, az újságjaiknak hinni. Így folynak otthon a dolgok. Jól tudjuk ugyan, hogy államunk egyben másban hasonlít egy iskola osztályterméhez, de volt-e más állam eddig oly

pontos, tiszta, megvesztegethetetlen, oly becsületes? Nos hát! Ez maradjon is meg; Ezt semmiféle új divat meg ne változtassa nekünk. Azokkal a hivatalnokokkal, kikkel eddig bírtunk és kik időnként elfeledték, hogy a mi alkalmazottaink, mégis úgy állt a dolog, hogy nem a pénzkeresést nézték és a pénzcsinálókat nem is tartották a legderekből embereknek. És a valódi junckerektől el kell ismerni, hogy a halálba is az élen rohantak. És mind e kettőt meg kell követelni új emberektől is!”¹⁹

A német propagandagépezet minden erővel igyekezett tudatosítani a külföldre szakadt némettség hősi harcát és a franciák által való elnyomatását. A Grenze und Ausland Kiadó „Grenzböten Reiche” sorozatában a világ minden részébe szakadt németek páratlan hősiességét mutatta be. A német könyvkiadók közös vállalkozásaként jelent meg a *Das Buch der Deutschen Kolonie* című kötet. Egy másik könyvsorozat, a „Koloniale Fragen im Dritten Reich” ugyancsak a némettség területszerzési igényeinek igazolására született, s a gyarmatok nemzetmentő szerepét ábrázolta Paul Keding *Deutsch-Südwest* című színműve is. A munkatáborok s az ifjúság „átnevelése” is irodalmi téma lett: Klaus Hermann Nebe, Gustav Faber és Gustav Schröer is regényeket írtak az ifjúság hősiességéről, s arról, hogy „a munkatáborokban végzett munka ugródeszka a nagy munkafolyamatokba történő bekapcsolódáshoz” (Gustav Schröer).²⁰

1925-ben jelent meg Leopold Ziegler *Das heilige Reich der Deutschen* című történetbölcseleti munkája, melynek első kötete *A vándor*. Ebben a német mitológiából származtatja a németek vándorló szenvedélyét: „a német már történelme kezdetén úgy tiszteli... legfőbb istenét, istenkirályát, mint vándort. Odin: Wotan, aki keresztülgázol minden vízen, száguld minden széllel, hullámzik minden viharban és tombol minden szenvedélyben, isteni eleme az örökké zajló mozgalmasságnak... Egy istenség, aki mindenben minden, akinek, hogy megvalósítsa rendeltetését és életcélját, előbb vándorolnia kell; ez a német démonia jelképes-mitikus tükröződése.” Ziegler még hivatkozott Odin hellén előképére, a tomboló Dionüszoszra, utóbb a német mitológia önállósult, elszakadt görög-római hagyományaitól, azoknak csak pogány, vad, féktelen elemeit őrizve. Az európai kultúra veszélyeztetett szellemét (amelyről Jaspers is írt *Die geistige Situation der Zeit* című könyvében, s amelyről Josef Ponten már 1918-ban képet rajzolt *Der Babilonische Turm* című regényében), a némettség egy vándorló-romboló őskép újratemtésével vélte ellensúlyozni, mit sem törődve Thomas Mann figyelmeztetésével, aki épp a „vezér” szemfényvesztéséről írt elgondolkodtató regényt, amelyet a kor magyar kritikusai is Mussolini-paródiaként értelmeztek.

Ezt a mitológiai hagyományokkal igazolt ősképet a német faj felsőbbrendűségének, vándorhódításra való kiválasztottságának tudatát elsősorban a Hitlerjugendben sulykolták a fiatalokba, de a kultúra és vele a hagyományok kritikus megszüntetésének, újraértelmezésének törekvése más országokban is

követőkre lelt. Kivált azokban, ahol a hagyományos európaiság, a rómainak nevezett szellemiség válságba került. E megrendülés és kételkedés, melynek nyilvánvaló politikai és gazdasági okai is voltak, a gyökerek felé fordította az értelmiség egy részét, felkeltette a néphagyományok iránt táplált kíváncsiságot, ami a nemzeti öntudat növekedését eredményezte. Németországban is működtek olyan ifjúsági szervezetek, amelyek a hagyományok ápolását és feltárását vallották programjuknak, s eleinte protestáns gyökerűek voltak, utóbb azonban e gyökereket erőszakkal elválták, hiszen ezek az európai kultúrhagyományból eredtek.

A felsőbbrendűség tudata természetesen összeegyeztethetetlen a keresztény szemlélettel. A nemzetiszocializmus ideológiáját vizsgáló tanulmányokban gyakran idézték Schütz Antalnak a német nacionalizmusról adott jellemzését: „Uram, hálát adok neked, hogy nem vagyok olyan nemzethez tartozó, mint a többi.” Kovrig Béla ezt a magatartást a „germánység nemzeti arroganciájának” s pogány szelleműnek nevezte, szocialista címkézését pedig a következőképp minősítette: „...a hitleri szocializmusnak nincs sem elmélete, sem gyakorlata, csak egy misztikus, homályos munkakultusz szociálpedagógiai munkája sejtet szocialisztikus törekvéseket a nacionalizmus szintje alatt. [...] a mai Németországban nincsen sem proletár-, sem német-, de keresztény szocializmus sem. A szocializmus, úgy látszik, csak azért szerepel a cégéren, hogy bizalmat ébresszen a túliparosodás folytán elproletarizált német birodalomban a hitleri nacionalizmus iránt.”²¹

Hitler és követői szerint kultúrát alapító, fenntartó és pusztító fajok küzdenek egymással. A kultúra ugyanis fajhoz kötött, ez a legmagasabb rendű társadalmi érték. Kiválóságban egyetlen faj sem vetekedhetik az árjával, ez az egyetlen kultúralapító faji érték, amelyet a vér teremt, amelyet az államnak elsőrendű kötelessége védelmezni, fenn- és tisztán tartva a benne rejlő értékek átöröklési vonalát. Hitler szerint az állam annál tökéletesebb, minél hívebben gondolja a faj őselemeit. E „gondozás” során az államnak kötelessége kiszűrni a veszélyeztető elemeket, amelyek a múltban és a kultúrában is ott rejlenek.

Ezek előrebocsátása után érthetőbb, miért vívott oly szenvedélyes harcot a népiesek és urbánusok tábora, s miért keltett szélsőséges indulatokat Németh László *Kisebbségben* című irata, amely ellen Babits „pajzzsal és dárdával” szállt ki. A romlatlan faj, mint kultúraalapító és irányító tényező, bármilyen kiindulópontból vetődött is fel, mindenképpen más fajok kirekesztését jelentette, még akkor is, ha a „mély magyar” és „híg magyar” ellentétpárjaként jelent meg. Nem véletlen, hogy ezt a szemléleti próbálkozást konzervatív körökben éppúgy elutasították, mint a Nyugatban. (Persze a *Kisebbségben* körül támadt szenvedélyes vita a sokat emlegetett „Németh László-kérdésnek” csak egyik állomása volt.) A kor kultúraeszményének e kérdéskör az egyik legjellemzőbb, ma is tanulságos mozzanata.

- 1 Új Magyar Szemle, 1920, 81–95.
- 2 PAULER Ákos, *Költészet és filozófia*, Athenaeum, 1823, 81–87.
- 3 CSÁSZÁR Elemér, *Az irodalom hivatása*, Budapesti Szemle, 1928, 115–117.
- 4 Erre vonatkozóan lásd RÁBA György Babits Mihályról írt könyvének részleteit.
- 5 PAULER Ákos, *Új kultúrfilozófia*, Athenaeum, 1920, 82–87.
- 6 PAULER Ákos, *A mai francia lélek*, Napkelet, 1924, I, 242–245.
- 7 ECKHARDT Sándor, *Az új Franciaország irodalmi úttörői*, Napkelet, 1926, 366–369.
- 8 *A francia szellem válsága*, Budapesti Szemle, 1928, 461–469.
- 9 TRÓCSÁNYI Zoltán, *Keyserling, az „értelem” filozófusa*, Athenaeum, 1928, 59–70; KOSZÓ János, *Európa színeképe*, Napkelet, 1928, 527–534.
- 10 Koszó János például az 1918-as és 1919-es német forradalmakat kedélyes, praktikus, szélsőségektől mentes, békés megmozdulásokként jellemzi.
- 11 HEVESI András, *A Nyugat védelme*, Széphalom, 1928, 367–371.
- 12 Hevesi András mellett igen alapos méltatást írt Massis művéről WILDNER Ödön (*Nyugat és Kelet*, Budapesti Szemle, 1928, 192–213) és N[agy] J[ózsef] („*A Nyugat védelme*”, Budapesti Szemle, 1928, 256–267).
- 13 SZABÓ Zoltán, *A német ifjúság a Harmadik Birodalomban*, Katolikus Szemle, 1935, 35–41.
- 14 SCHÜTZ Antal, *Tömeg és elit*, Katolikus Szemle, 1935, 277–286 és 336–342.
- 15 Gustav LE BON, *La psychologie des masses*, Paris, 1895.
- 16 MÉCS László, *Mussolini*, Pesti Napló, 1934, II, 11. (Kötetben nem szerepel.)
- 17 MIHELICS Vid, *Az új Portugália*, Franklin Társulat, é. n.
- 18 Bóka László ismertetőjének gondolata (Athenaeum, 1939, 123–125).
- 19 Koszó János fordítása. Lásd: KOSZÓ János, *Térhiány-problémák az új német irodalomban*, Katolikus Szemle, 1935, 343–355.
- 20 Uo.
- 21 KOVRIG Béla, *Katolicizmus és nemzeti-szocializmus*, Katolikus Szemle, 1935, 257–268.